

Musa Dağ'da Kırk Gün'ün Hikâyesi

RIFAT N. BALI

Franz Werfel 1890 yılında Çekoslovakya'nın Prag kentinde doğdu. Varlıklı bir sanayici ailenin oğlu olmasına rağmen babasının kendisine uygun gördüğü iş hayatını red etti ve kendisini edebiyata vakfetti. Franz Kafka ve Max Brod'un arkadaşı olan Werfel gençlik yıllarında şiirle uğraştı. Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra Viyana'da ve Berlin'de serbest yazar olarak çalıştı.¹ Adolf Hitler'in 1933 yılının Ocak ayında Almanya'da iktidara gelmesinden sonra aralarında Franz Werfel'in kitapları da dahil olmak üzere yüz otuz yazarın kitapları üniversite, kütüphane ve kiralavverlerinden toplandı. Toplatılan kitaplar arasında müellifleri Franz Werfel gibi Yahudi olan Sigmund Freud, Karl Marx, Alfred Kerr, Stefan Zweig'in de kitapları bulunuyordu. Alman ruhuna ve düşüncesine aykırı olan bu kitaplar 10 Mayıs 1933 tarihinde Almanya'da üniversitelerin bulunduğu tüm merkezlerde yakıldı.²

Romanın yayımlanması ve Türkiye'de ilk tepkiler

Avusturya'da yaşayan Franz Werfel "Die Vierzig Tage Des Musa Dagh" (Musa Dağ'da Kırk Gün) romanını

1933 yılının Kasım ayının sonunda Avusturya'da yayımladı. Roman İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1915 yılında aldığı Ermenileri Anadolu'dan tehcir etme kararının, Antakya Musa Dağ'daki Yoğunluk köyüne tebliğ edilmesinden sonra romanın kahramanı olan Gabriel Bagratyan'ın köyde örgütlediği Ermenilerle birlikte Musa Dağ'a çıkıp, 4 Ağustos 1915 tarihinden itibaren sürdürdüğü kırk günlük direnişin öyküsünü anlatmaktaydı. Roman yayımlandıktan sonra Avusturya ve İsviçre'de tepkilerle karşılandı.³ Türkiye'den de tepki gelmesi gecikmedi. Falih Rıfkı (Atay) 25 Aralık 1933 tarihinde *Halkımyeti Milliye* gazetesinde yazdığı bir başyazıda "Musadağ" romanının gerek Alman ve gerekse İsviçre basınında iyi karşılandığını belirtti ve romanın içeriğini "Musadağ, Türk barbarlığını hikâye eden bir kitaptır. Muharriir tez olarak büyük harpteki Ermeni meslesini ele almıştır. On beş seneden beri gazetelerde çıkan bütün şayialar, isnatlar, rivayetler ve iftiralar, hepsine ayrı ayrı hayal hissesi katılarak, Musadağ'da romanlaştırılmıştır" şeklinde özetledi. Falih Rıfkı (Atay) her ne kadar Almanya'da ba-

sında hiç bir sansür mevcut olmamasına rağmen 1932 yılında Alman kentlerinin meydanlarında Alman yazarların ve sanatçıların kitaplarının yakıldıklarını hatırlattı ve "büyük harpta Osmanlı İmparatorluğu ordusunda çalışmış olan şahsiyetlerin Musadağ'ın intişarını (yayınlını) nasıl telâkki ettiklerini merak etmemek mümkün değildir" diye sordu. Falih Rıfkı (Atay) "Türk milletinin ekalliyetler hakkındaki muamelesi, bu milletten kendi hâkimiyetini elinde bulundurmuş olduğu cumhuriyet devrinde ekalliyetlere karşı göstermekte devam ettiği muamele demektir. Dünyada ekalliyetleri olan devletler arasında yalnız Türkiye Cumhuriyeti meselesizdir" diye yazarak Türkiye'de bir azınlık meselesi olmadığını vurguladı. Falih Rıfkı (Atay) daha sonra "Almanya'daki neşriyatın ve telkinlerin ne kadar rejim kontrolüne tâbi bulunduğunu bildiğimizden bu satırları yazıyoruz. Ve bize öyle geliyor ki Musadağ'ın Alman ekfârı umumiyesi üzerinde bıraktığı taze heyecana en iyi mukabele, Osmanlı ordusunda çalışırken bütün hâdiseleri yakından takip etmiş olan ve şimdi Almanya'nın Başvekilliğine yakın

bir makamda bulunan dostunuz Fon Papen tarafından yapılabilir. Almanya'da idare başında bulunanların da hi böyle bir iddiayı nefretle karşılayacaklarına eminiz. Türkiye'de bir gazete köşesinde çıkan en küçük bir renkte cevap verecek kadar hassas olan ve bu hassaslıkta şüphesiz pek haklı olan hareket adamlarının, kendi lisanlarında, dost ve asil bir millette topyekûn söğmek küstahlığında bulunan otorite sahibi bir muharririn, Alman kütüphanesine girmiş olan bu kitabın kayıtsızlıkla karşılamalarına ihtimal vermeyiz" diye yazarak, satır aralarında, Alman makamlarını müdahaleye davet etti.⁴ Bu başyazının yayımlandığı gün ertesi günü *Hakimiyeti Milliye* gazetesinde yayımlanan bir açıklamada "dün bize haber verildiğine göre, baş makalemizde mevzu bahis olan Musadağ kitabı, bir Alman tarafından, fakat hem Almanya'da hem de Viyana'da şubeleri bulunan bir tabii evi vasıtasıyla Viyana'da nesredilmiş ve oradan dağıtılmıştır. Esasen Almanya'da yeni idarenin bu kitabı bizim gibi nefretle karşılayacağına emin olduğumuzu yazmıştık. Bu küçük izah verirken, mezkûr kitabın Almanya'da eskâri umumiyyəyi zehirlemesine genç rejim inkilâpçılarının meydan vermeyecekleri ümidini izhar etmek isteriz" denildi.⁵ Burhan Asaf 27-28 Aralık 1933 tarihinde yazdığı iki uzun makalede önce yazarın, daha sonra kitabın tahlilini yaptı. Burhan Asaf Franz Werfel'i ve yazmış olduğu romanı "huristrian ahlâkıyatının çoktan aşarak düzleşmiş zemini üzerinde Ermeni atını, Faust'kârî bir kükre-yiş ile şaha kaldırmak istemiştir" diye tarif etti.⁶ Burhan Asaf ikinci makalesinde ise kitabın içeriğini tahlil ettiği, kısaca konuyu özetledi. Franz Werfel'in Ermeni yanlısı bir yazar olduğunu belirterek Franz Werfel'in "pek çok Ermeni katvesi içtiği, kitabın hem gelişinden hem gidişinden

belli" dedi. Franz Werfel'in bu romanı yazmaktaki amacını "Ermeni davasından, bütün harp sonrası devresinde milliyetçilik ve ırkçılık zebanilerinin elinde kanlı işkence-lerden geçen bütün "ekalliyetler"e ait bir "istrap destanı" çıkarmak istediği için, kendine anlatılan iddiaları dahi yarım kulakla dinlemiş ve bütün hâdiseyi, uydurma bir dağın (Musadağ) üzerinde uydurduğu "kırk günlük kahr-amanlar harbi" etrafında teksif et-

miş" şeklinde izah etti. Burhan Asaf kitabın Viyana'da yayımlandığını hatırlatarak, Nazi rejiminin Yahudilere karşı başlatmış olduğu ırkçı ve antisemit siyaset yüzünden Avusturya başında Musa Dağ romanıyla ilgili çıkan övgü dolu tepkilerin, Yahudilerin söz konusu romanı Avrupa'da başgöstermiş olan ırkçı ve antisemit dalgaya karşı "bir direniş öyküsü" olarak okumalarından dolayı olduğunu belirtti ve romana gösterilen ilgiyi de "Avusturya gazetelerinde çıkan tenkitlere bakılırsa, ırkçılık ve milliyetçilik aleyhine en büyük bir vesika olarak daha şimdiden Yahudi propagandacıların işine yaramaktadır" şeklinde aktardı. Burhan Asaf yazısını "Yahudilikle yakın bir kan âlakası olan Franz Werfel, bir halk muharriri olmadığı, münevverler arasında da ancak tasavvuf ve theosofyaya âlakası olanların alkışlarını topladığı için, aleyhimize olarak karaladığı 1200 sayfalık laftan dolayı

Musa Dağ'da Kırk Gün kitabının yazarı Franz Werfel.

daha fazla hassasiyet göstermemiz lüzumsuzdur" diye yazarlık makalesini noktalandı.⁷ Faliş Rifki (Atay) başyazısının Alınan makamlarını müdahaleye davet etme niteliğinde oluşunun bir teyidi 3 Şubat 1934 tarihinde bir Alman kitabevi sahibinin Franz Werfel'in yayıncısına yazdığı mektupta görüldü. Kitabevi sahibi bu mektubunda yakın bir tarihte kitabın Almanya'da yasaklanabileceğini, çünkü Almanya'da yaşayan bir Türk gazetecisi ve yazarının resmî makamlara başvurarak kitabın Türk halkına karşı saldırgan bir şekilde yazılmış olmasından dolayı yasaklanmasını talep edeceğini belirtti. Werfel'in biyografisini yazan Peter Stephan Jungk'a göre mektupta sözü geçen ancak adı açıklanmamış olan bu yazar muhtemelen *Hakimiyeti Milliye* gazetesi başyazarı Faliş Rifki (Atay) idi.⁸ *Hakimiyeti Milliye*'de yayımlanan bu yazılar kısa sürede sonuç verdi. 29 Ocak 1934 tarihli ve Berlin

malhreçli bir haberde, Nazi hükümetinin propaganda bakanı Goebbels *Musa Dağ'da Kırk Gün* kitabının yasaklandığını bildirdi. Goebbels bu kararla Nazi Almanyası'nın "Türkiye'ye karşı samimi dostluk hislerini teyit etmek" istediğini de belirtti.⁹

Kitabın yayımlanmasından iki ay sonra, 1934 yılının Şubat ayında başında, Reich'in Alman halkının korunmasıyla ilgili başkanlık kararının yedinci paragrafı gereğince tüm Almanya'da bu karara aykırı olan kitaplar yasaklandı ve toplatıldı. Toplatılan kitaplar arasında Franz Werfel'in bu romanı da vardı. Alman makamlarının resmi açıklaması romanın kamu düzenini ve güvenliğini tehlikeye sokan bir eser olduğunu. Bu karar Alman basını tarafından hararetle onaylandı.¹⁰

Nazilerin Franz Werfel'in kitabını yasaklamaları ve yakınlıklarına rağmen *Musa Dağ'da Kırk Gün* romanı Nazi işgali altında soykırıma uğrayan Yahudilerin en çok okudukları bir roman oldu. Nazi işgali altında bulunan ve İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda tüm getto sakinlerinin soykırıma uğradığı Litvanya'nın Vilna kentindeki Yahudi gettosunun kütüphanesindeki kitaplar arasında *Musa Dağ'da Kırk Gün* romanı da mevcuttu. Roman getto sakinleri tarafından en çok okunan kitaplardan biri oldu.¹¹

ABD'de Türkiye'yi Tanıtma Amaçlı İlk Derneğin Kurulması

11 Haziran 1930 tarihinde New York'da "American Friends of Turkey" (Amerikalı Türkiye Dostları) derneği kuruldu. Aslında, gayri resmi olarak, 1923 ilâ 1930 yılları arasında Türkiye ve ABD devletlerini birbirlerine yakınlaştırma ve Türkiye'nin ABD'deki görünümünü iyileştirme için Türkiye'nin ABD'de bazı faaliyetleri mevcuttu. Bu faaliyetlerde yüksek öğrenim için ABD'de bulu-

nan Türk öğrenciler ön planda yer aldılar. Bu öğrencilerden Galip Rifat ve Seha Zeki üç ay boyunca ABD dahilindeki kolejlerde ve üniversitelerde kırkı aşkın konferans vermek için hazırlıklar yaptılar ve bu konuda Büyükelçi Ahmet Muhtar Bey'in desteğini de aldılar.¹² Türkiye'yi tanıtmaya amaçlı bu dernek Amiral Bristol, *The New York Times* başyazarlarından Dr. Finley, ve 1924 yılında Türkiye'ye gelip Türk eğitimi konusunda incelemeler yapıp rapor hazırlanmış olan eğitimci ve felsefeci John Dewey tarafından kuruldu. Dönemin Washington'daki Türkiye Büyükelçisi Ahmet Muhtar Bey, Elçilik müsteşarı Bedi Bey, Türkiye'nin New York başkonsolosu Basri Bey ve temsilcisi Ahmet Bey de derneğin fahri üyeleri idiler. Dernek hem ABD'de hem de Türkiye'de faaliyet göstermeyi ve Türkiye'yi ABD'de olumlu bir şekilde tanıtmayı amaçlıyordu.¹³ Türk-ABD ilişkilerini yakınlaşturma faaliyetleri çerçevesinde derneğin ikinci başkanı M. Asa K. Jennings ABD'nin ünlü Jersey ve Guernsey ineklerinin Türkiye'de mevcut olmadıklarını bildiğinden bu ineklerden birkaçının Gazi Çiftliği'ne gönderilmesi konusunda girişimlerde bulundu ve bu girişimlerin sonucunda Jersey ve Guernsey inekleri yetiştirilen ABD'li örnek çiftlik sahipleri Gazi Çiftliği'ne birer boğa ve ikişer inek hibe ettiler. Hibe edilen bu hayvanlar Missouri Üniversitesi'nde ziraat öğrencileri gören Reşit Bey tarafından Türkiye'ye getirildiler.¹⁴

Derneğin amacı bir yerde Amerikan kamuoyunda Türkiye'nin iyi bir şekilde tanıtılması, Türkiye'ye gelen ve sonra ABD'ne geri dönen misyonerlerin ve Türkiye'den Amerika'ya geç eden Rum ve Ermenilerin Amerikan kamuoyunda Türkiye hakkında yaptıkları olumsuz tanıtımı etkisiz kılmaktır.¹⁵ Bu duyurular ortamda Franz Werfel'in *Musa Dağ'da Kırk Gün* romanının İngilizce çevirisinin 1934

yılında ABD'de yayımlanmış olmasının, Amerikan kamuoyunda Türkiye'ye karşı mevcut olan olumsuz tavırın daha da yaygınlaşmasına etken olduğu varsayılabilir.

ABD Dışişleri Bakanlığı Nezdindeki İlk Müdahale

Franz Werfel'in romanının ABD'de filme çekilmesi tasarısı ilk kez 1934 yılının Kasım ayında gündeme geldi. ABD'nin Türkiye Büyükelçisi Mehmet Münir (Ertegun) Bey¹⁶ ABD Dışişleri Bakanlığı'nın Yakın Doğu İşleri Bölümü'nü ziyaret edip söz konusu kitabın Paramount film şirketi tarafından filme çekileceğini duyduğunu, ABD hükümetinin konuya müdahale etme imkânına sahip olmadığını bildiğini, ancak söz konusu filmi gerçekleştirilmesi halinde bu filmi ABD'de Türk karşıtı duyguların gelişmesine yol açacağını bildirdi.¹⁷

Bu ziyaretten sonra ABD Dışişleri Bakanlığı Yakın Doğu İşleri Bölümü şefi Wallace Murray ABD'deki film yapım şirketlerinin önemli ihracat satışlarını yürüten Motion Pictures Producers and Distributors of America Inc şirketinin başkanı Will H. Hays'e yazdığı 19 Kasım 1934 tarihli mektupta Büyükelçi Münir Bey'in Türk hükümeti adına konuya karşı gösterdiği duyarlılığı iletti ve Paramount şirketinin bu filmi gerçekleştirip gerçekleştirilmeyeceğini sordu.¹⁸

Bu mektuba Motion Pictures şirketi tarafından verilen 20 Kasım 1934 tarihli cevapta Franz Werfel'in kitabına dayanarak Metro Goldwyn Mayer (kısaca MGM) için hazırlanmış olan senaryonun bir daha gözden geçirildiğini, söz konusu senaryonun Ermeni olaylarına odaklanmadığını, hattâ hiçbir şekilde olaylara atıfta bulunmadığını ve tüm senaryonun roman kahramanı Gabriel Bagratan'ın özel hayatı etrafında inşa edilmiş olup bu liderin Fransız işi, oğlu ve bir Ermeni kızıyla olan ilişkileri

ve sorunlarını ele aldığı belirtildi. Motion Pictures, MGM şirketinin filmi çekme kararı olması halinde Türkiye Büyükelçisi'ni ve Türkiye'yi temsil edecek herhangi bir bölümün yer almayacağına emin olduğunu belirtti.¹⁹ ABD Dışişleri Bakanlığı, Motion Pictures şirketinden gelen bu cevabı Büyükelçi Mehmet Münir Bey'e ilettili.²⁰

ABD'nin Türkiye Büyükelçiliği'nin Türkiye'nin filmi çevrilmesi için yaptığı müdahalelere Türkiye de katıldı. Dışişleri Bakanı Tefvik Rüştü (Aras) Amerikan Büyükelçisi ile yaptığı görüşmede kendisine Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden alınan bir habere göre Paramount şirketinin elli bin dolar karşılığında Franz Werfel'in romanının film çekim haklarını satın aldığını bildirdi. Tefvik Rüştü Washington'daki Büyükelçi Mehmet Münir Bey'e ilgili makamların Paramount şirketi nezdinde müdahale edip filmi çekilmesinin önleyip önleyemeyeceklerini sordu. Büyükelçi bunun son derece zor olduğunu, hatta bu müdahalenin film lehine bir durum yaratabileceğini ve filmi için bedava reklâm olabileceğini belirtti. Elçilik, "American Friends of Turkey" derneğinin üyesi olup Ankara'dan ABD'ne hareket etmek üzere olan Asa Jennings'i konudan haberdar ettiğini ve Jennings'in ABD'de Paramount şirketinde konuyla ilgili kilit adamlarla konuşması rica ettiğini ABD Dışişleri Bakanlığı'na bildirdi.²¹

ABD Dışişleri Bakanlığı'nın Türkiye Büyükelçisi Mehmet Münir Bey'e verdiği rahatlatıcı cevaba rağmen 17 Nisan 1935 tarihinde Washington Herald gazetesinde yayımlanan kısa bir haberde Franz Werfel'in romanının konusunu "Ermenistan'daki Türk katliamı" olarak yazılması ve film çekim tasarısının halen gündemde olduğunun belirtilmesi üzerine Mehmet Münir Bey ABD

Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı yazıda Bakanlığın dikkatini bu habere çekti.²² Dışişleri Bakanlığı'nın Motion Pictures şirketine Büyükelçi'nin bu rahatsızlığını ifade eden yazısını iletmesi üzerine Motion Pictures şirketi bu tür yazıların başında bir daha yer alması için daha sıkı denetim yapacağını bildirdi.²³ Motion Pictures şirketinin dış ticaret müdürü Frederick L. Herron Büyükelçi Mehmet Münir Bey'i ziyaret ettikten sonra ABD Dışişleri Bakanlığı'na arayış görüşme hakkında bilgi verdi. Herron, Mehmet Münir Bey'in romanın filme çekilmesi tasarısına tümüyle karşı olduğunu belirtti. Herron Büyükelçi'ye filmle ilgili herhangi bir senaryonun yazılmadığını, yazıldığı zaman da Türkiye'ye zarar verecek herhangi bir unsurun yer almayacağı konusunda teminat verdi. Senaryonun yazımı bittikten sonra okunup onaylanması için Büyükelçiliğe gönderileceğini belirtti. Herron büyükelçinin senaryoyu onaylaması halinde Motion Pictures şirketinin memnun olacağını, ancak onaylamaması halinde büyükelçiye filmi çevrilmeyeceğine dair herhangi bir beyanda bulunmadığını da belirtti.²⁴

Konunun Türk basınına yansımaları

Türk basınında filmle ilgili ilk haber 29 Mayıs 1935 tarihinde Haber Akşam Postası gazetesinde yer aldı. Bu haberde Franz Werfel'in romanının MGM film şirketi tarafından filme çekileceği ve baş rolünde Amerikalı tanınmış aktör Clark Gable'in oynayacağı belirtiliyordu. Amerika'nın Kuzey Karolina eyaletinde yaşayan Nihat Ferit adlı bir Türk öğrencinin kaleme aldığı haberde Amerikalıların nezdinde Türklerin tanınmadığına dikkat çekildi ve Amerikalıların Franz Werfel'in kitabında yer alan asılsız iftiralarda olduğu gibi Türkler aleyhinde yapılan tüm propagandala-

ra inandıkları belirtildi. Nihat Ferit yazısında Türkiye Büyükelçiliği'ne bağlı bir "Türkiye'yi Tanıtma Yurdu"nun tesis edilmesinin de çok faydalı olacağına dikkati çekti.²⁵

Bu haberin yayımlanmasından hemen sonra Haber Akşam Postası gazetesi bu filmi çekilmesi halinde MGM'nin bütün filmlerinin Türkiye'de boykot edileceğini yazdı.²⁶ Türk basınında bu haberlerin çıkması üzerine ABD'nin Türkiye Büyükelçisi Robert P. Skinner ABD Dışişleri Bakanı'na yolladığı mesajda Büyükelçilik Ticaret Ataşesi'nin kendi bakanlığına Son Posta ve Haber Akşam Postası gazetelerinde yer alan haberleri bildirdiğini ilettili. Skinner Dışişleri Bakanı Tefvik Rüştü Bey'in gayri resmi olarak kendisine söz konusu filmi çekiminin yasaklanmasını arzuladığını da bildirdiğini naklettili. Söz konusu filmi gerçekleşmesi halinde, Türk basınına konuyu abartacağını ve böyle bir filmi yapılmasının Türkiye'de yaşayan Ermeniler için hiçbir yararı olmayacağı gibi, zararı da olabileceğini belirtti. MGM'nin filmle ilgili boykot edilmeleri konusuna gelince, Türkiye'de gösterilen filmlerin genellikle Fransız ve Alman filmleri olduklarını ve Amerikan filmlerinin eski, küçük ve düşük kaliteli sinemalarda gösterildiklerini hatırlattı ve dolayısıyla Amerikan filmlerinin boykotunun pek etkilenmelerine inanmadığını ima etti.²⁷ Bu arada Büyükelçi Mehmet Münir Bey MGM film şirketinin başkan yardımcısı J. Robert Rubin'i ziyaret edip filmi yapılması halinde sadece bu film değil, MGM'nin tüm filmlerinin Türkiye'ye ithallerinin yasaklanacağını bildirdi. Türkiye'nin onurunu söz konusu olduğu bir meselede hikâyenin sadece tek tarafı olarak anlatılmasının doğru olmadığını dikkati çekti. Mehmet Münir Bey daha sonra bu ziyarette yaptığı görüşmenin bir özeti ABD Dışişleri Bakanlığı Ya-

Cevat Rifat Atilhan'ın Musa Dağı kitabının kapağı

kın Doğu İşleri Bölümü'ne nakletti ve Yakın Doğu İşleri Bölümü'nden konuya müdahale edip romanın filme çekilmesinin önlenmesi amacıyla ABD Dışişleri Bakanı'nın dikkatini bu konuya çekmesini talep etti. Yakın Doğu İşleri Bölümü konuyu Bakan'a aktaracağına söz verdi. Ancak buna ek olarak da ABD Anayasası'nın ifade ve basın özgürlüğünün teminat altına aldığı için Federal Hükümetin fazla bir müdahale imkânı olmadığını hatırlattı. ABD Dışişleri Bakanlığı, Yakın Doğu İşleri Bölümü yetkilisi Wallace Murray ABD'li film şirketlerinin yabancı ülkeleri rencide edecek filmleri yapmanın meydana getireceği risklerin bilincinde olduklarını ve aynı şirketlerin bu tür film yapımına girişime niyetinde oldukları konusunda elde yeterli kanıt olduğunu belirtti.²⁸

Türk hükümetinin ve Büyükelçi

Mehmet Münir Bey'in ABD resmi makamları arasında yaptıkları bu müdahalelerin akim kalmaları üzerine Mehmet Münir Bey 5 Eylül 1935 tarihinde ABD Dışişleri Bakanı Cordell Hull'a hitaben şahsi bir mektup yazdı. Mehmet Münir Bey mektubunda olayı özetledikten sonra romanın Ermeni çevrelerinin etkisinde kalene alınıp Türk halkına karşı bir sürü yalan ve iftiralar ihtiva ettiğini ve Türk halkını son derece rencide ettiğini belirtti.

MGM'in göndermiş olduğu senaryo taslağının Türkiye'deki yetkili makamlarca incelendiğini ve sonucunun kesinlikle olumsuz olduğunu bildirdi. Filmin gerçekleşmesi halinde bu filmin ne Türkiye'de ne de başka Avrupa ülkelerinde bir piyasa bulamayacağına ifade etti ve Bakan Hull'dan müdahale edip bu film tasarısını iptal ettirmesini istedi.²⁹

Türk Basınında "Yahudi-Ermeni komplosu" iddiaları

Franz Werfel'in Alman Yahudisi, MGM şirketinin sahiplerinin Amerikan Yahudileri oluşları, romanın da 1915 yılında meydana gelen Ermeni tehciri olayını eleştirmesi, dönemin Türk basınının da desteğiyle, bu film tasarısının kamuoyuna Türkiye'ye karşı tasarlanmış bir "Yahudi-Ermeni komplosu" olduğu havasında sunul-

du. Bu film tasarısı ile ilgili ortaya çıkan tartışmalarda romanın baştan aşağı yalan ve iftira dolu olduğu ve Türkiye'yi küçük düşürme amacını güttüğü özellikle belirtildi. Romanın MGM şirketi tarafından filme çekileceği konusu 3 Eylül 1935 tarihinde bir kez daha Türk basınının gündemine geldi. *Haber Akşam Postası* yayımladığı makalede MGM nin "bir Yahudi şirketi" olduğunu özellikle vurguladı ve Franz Werfel'in Yahudi olmasına işaret ederek "bu suretle aslen Yahudilerin malı olan MGM şirketi gene bir hemcinslerinin eserini filme almış demektir" sonucuna vardı. Bu durum karşısında Türkiye'yi ve Türkleri "vahşi halde gösteren bu Yahudi şirketine karşı yapılacak en doğru ve tesirli şey" in MGM filmlerine karşı tüm Türkiye'de boykot ilân etmek olduğunu belirtti. *Haber Akşam Postası* gazetesi "bizimle ticaret yapmak isteyen ve iyi geçirmek mecburiyetinde olan diğer Yahudi firmaların" dikkatlerini de bu konuya çekti ve Türk aleyhtarı propagandanın önüne geçilmediği takdirde Yahudilerin bundan zarar göceklerini belirtti. Daha sonra gazete Türkiye'nin Yahudilere karşı "en merhametli ve bitaraf" davranan ülke olduğunu, Türkiye'de Yahudi düşmanlığının olmadığını, antisemitizm yapan *Milî İnkılâp* dergisinin³⁰ kapatıldığını belirterek Türk Yahudilerinin kendileri gibi Yahudi olan MGM şirketine başvurarak bu filmin yapılmasını talep etmelerini istedi. Nihayet söz konusu film Türkiye dışındaki diğer ülkelerde gösterilmemesi konusunda Türkiye'nin kendisini çevreleyen dost komşu ülkelerle anlaşma yapmasını gerektiğini yazdı.³¹ Aynı gün *Cumhuriyet* gazetesinde *Motion Pictures Herald* film dergisinin 119 sayılı nüshasında yer alan MGM'in Werfel'in romanının filme çekim haklarını satın aldığı belirtilen haberi verildi. *Cumhuriyet* gazete-

tesini Washington'daki Türkiye Büyükelçiliği vasıtasıyla Werfel'in kitabının satışının ve filmin gösteriminin yasaklanması için girişimde bulunulmasını istedi.³² Dışişleri Bakanlığı genel sekreteri Numan Rifat Cumhuriyet gazetesine yaptığı açıklamada konudan haberdar olduğunu, ABD hükümeti nezdinde yapılan temaslara

Musa Dağ'da Kırk Gün romanının film tasarsını karşı Türkiye Ermeni Cismanı Meclisinin 15 Aralık 1935'de yaptığı toplantısı. (İletişim Yayınları Arşivi)

sonucunda filmin çevrilmeyeceği kanaatini taşıdığını belirtti. MGM şirketinin Türkiye temsilcisi ve ithalatçısı İpekçi kardeşler de ABD İstanbul Başkonsolosluğu Ticaret Ataşesi nezdinde yaptıkları girişimde Ticaret Ataşesi'ne böyle bir filmin çevrilmesi halinde olayın sadece bu filmin Türkiye'de gösterilmemesi ile bitmeyeceğini, MGM'nin diğer filmlerinin de gösterilemeyeceğini ilettiklerini bildirdiler. İpekçi kardeşler bu temaslara sonucunda Amerikan Büyükelçiliği'ne gelen 9 Haziran 1935 tarihli ve ABD Dışişleri Bakanı Cordell Hull'un imzasını taşıyan bir mektupta Türkiye'nin ABD Büyükelçisi'nin onayı olmadan filmin çevrilmeyeceğini bildirdiğini de belirttiler.³³ İpekçi kardeşler ayrıca filmin çevrilmesi halinde de Romanya, Yunanistan ve Yugoslavya hükümetlerinin de bu filmi ülkelerine sokmayacaklarını vurguladılar.³⁴ Filmin bir Yahudi-Ermeni komplosu olduğu iddiası en belirgin şekilde Cumhuriyet'te yayımlanan bir yazıda yer aldı. Gazete yazarından "Franz Werfel'in romanı Ermeni parası ve tahriki ile bir Yahudi kaleminden çıkmış eserdir" dendi ve roman "müfsid bir Yahudinin müferit kitabı" diye tarif edildi.³⁵

Cumhuriyet gazetesi 4 Eylül 1935 günü MGM şirketine "Musa Dağı filmi çevrilecek mi?" sorusunu ihtiva eden bir telgraf yolladı ve 5 Eylül 1935 günü "şimdiye kadar bu hususta verilmiş bir karar yoktur" cevabını aldı, ancak, bu cevaptan tatmin olmadı. Cumhuriyet gazetesi adını saklı tuttuğu ve MGM şirketini iyi tanıyan bir kişiye bu konuda ne yapılabileceği konusunda sorduğu soruya katıksız olarak tüm yükün Washington'daki Türkiye Büyükelçiliği'nin üzerine olduğu cevabını aldı. Cevabı veren kişi, ancak bu işin sanıldığı kadar kolay olmadığını belirtti ve "MGM soyetesi bir Musevi soyetesidir. Bu irtibarla para kazanmak endişesini diğer endişelere tercih edebilir" demeyi de ihmal etmedi.³⁶

Haber Akşam Postası "Yahudi müesseseler dikkat ediniz! Bir filmin kazancı yüzünden ırkıta karşı şimdiye kadar düşmanlık etmeyen Türkleri kızdırmayın!" başlığıyla yayımladığı bir diğer makalede Türkiye'deki Yahudileri ikaz etti. Filmin çevrilmesi halinde "bu Yahudi müellefin ve Yahudi sennayesinin uyandıracığı" tepkinin pek büyük olacağını ve bundan dolayı zarar edecek olanın sadece MGM şirketinin değil Türkiye'de

ki Yahudilerin de olacağını ima etti. Gazete bütün Yahudi müesseselerine Türkiye'nin Yahudilere karşı geçmişte beri gösterdiği ve halen göstermekte olduğu iyi davranıştan MGM şirketini haberdar etmelerini tavsiye etti ve bu filmin çekilmesine engel olunmasını istedi. Engel olunmadığı takdirde bu filmin bir Yahudi yazar ve Yahudi film şirketi tarafından yapılmış olmasının "Türk haleti ruhiyesi üzerinde pek fena bir tesir" yaratacağını yazdı.³⁷

ABD Dışişleri Bakanı'nı filmin çevrilmeyeceğini bildirmiş olmasına rağmen, The New York Times gazetesinin 18 Ağustos 1935 tarihli kitap ekinde kitap kulübü Book-of-the-Month Club Inc.'in, kulübe yeni üye olanlara bir kitap hediye etme kuralı çerçevesinde, o ayki yeni üyelere Franz Werfel'in romanını hediye olarak dağıtacağını ilân etmesi ve ilanda roman hakkında birçok kitap eleştirmeninin olumlu yorumlarının yer alması üzerine, Cumhuriyet gazetesi Türk kamuoyuna bu ilânı, Amerikan basınının bu kitabın bedava dağıtımı için yoğun bir propaganda yaptığı şeklinde yansıttı ve o tarihe kadar Werfel'in kitabından yüz yetmiş bin nüshanın satıldığını belirtti.³⁸

Bu haberlerin yoğunlaşması üzerine *Cumhuriyet* gazetesi romanın "Ermeni parası ve tahriki ile bir Yahudi kaleminden çıkmış eser" olmasına rağmen, Batı dünyasında kötü ecki yaptığını itiraf etti ve Atatürk Türkiye'sinin ve inkılaplarının olumlu tanıtımı için bir tanıtım filmi yapılmasını teklif etti.³⁹

ABD Dışişleri Bakanlığı'nın filmi'nin çevrilmeyeceğine dair vermiş olduğu teminata rağmen *Cumhuriyet* gazetesinin bu film konusunda tekrar yayına başlamasını *Tan* gazetesi "bir kadeh suda fırtına" yaratmak olarak nitelendi. Türk basınında MGM aleyhinde yeniden bir kampanyanın başlaması üzerine ABD Büyükelçiliği ABD hükümetine filmi'nin çevrilip çevrilmeyeceği konusunu tekrar sordu. ABD Ticaret Bakanı'ndan gelen cevapta Washington'daki Türk Büyükelçisi'nin izni olmadan filmi'nin çevrilmeyeceği belirtildi. Bu durum karşısında *Tan* gazetesi *Cumhuriyet* gazetesinin konuyu daha fazla istismar etmeden ABD hükümetine gösterdiği ilgiden dolayı teşekkür etmesinin yeterli olacağını yazdı.⁴⁰ Daha sonra filmi'nin senaryosunun değiştirildiğini, Türkiye'yi rencide eden bölümlerinin çıkarıldığını ve yeni senaryonun Washington'daki Türkiye Büyükelçiliği'ne gönderilmiş olduğu haberi üzerine *Haber Akşam Postası* söz konusu filmi'nin kolay değiştirilmeyeceğini belirtti ve hiç çevrilmemesini talep etti.⁴¹ Türk basınında özellikle o dönemde büyük bir etkisi olan *Cumhuriyet* ve onun Fransızca baskısı olan *La République*'in bu konudaki kampanyaları ve diğer gazetelerin de bu kampanyaya katılmaları üzerine ABD'nin Türkiye Büyükelçiliği olaydan ABD Dışişleri Bakanı'nı haberdar etti. Elçilik İçişleri Bakanlığı'nda bir Basın Yayın Genel Müdürlüğü'nün tesis edildiğini ve onun başına da Almanlar tarafından eğitilmiş sabık bir komünist olup, *Kadro*

dergisi etrafında şekillenen hareketin lideri olan Vedat Nedim Tör'ün getirildiğini yazdı. Vedat Nedim Tör'ün Almanya'ya gittiği ve Alman propaganda tekniklerini Goebbels'den öğrendiğini belirtti. Bu müdürlüğün amacının dış ülkeler nezdinde Türkiye'nin propagandasını yapmak olduğunu, Türk basınında çıkan Türkiye'nin tanıtımı için film yapılması haberlerinin de bu müdürlüğün kurulma zamanına denk gelmesinin de bir tesadüf olmadığını belirtti.⁴² Vâ-Nû ise yazdığı bir makalede çevirmesi muhtemel bu filme bu kadar önem atfetmenin olumsuzluğuna dikkat çekti ve bu şekilde filmi'nin daha çok rağbet görüp sevirce toplayacağını yazdı.⁴³ Türk basınında yer alan bu haberler üzerine ABD Büyükelçiliği'nden yapılan yeni bir açıklamada MGM şirketinin Washington'daki Türkiye Büyükelçisi'ne yeni bir senaryo tasarısı sunduğunu, bu senaryoda Türkler aleyhindeki her unsurun kaldırıldığını belirtti. Dahası MGM'nin Türkiye Büyükelçisi'nin onayı olmadan filmi çevirmeme taahhüdünde de bulunduğunu belirtti.⁴⁴

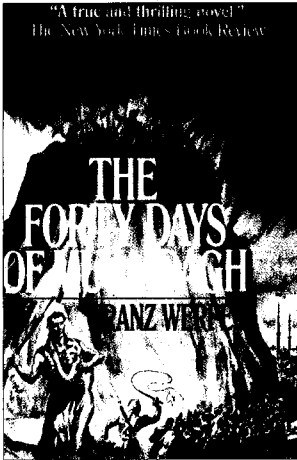
Ulus gazetesinde yazar Burhan Belge, "Musa Dağ" başlığını verdiği ve "bu da bir Ermeni masalıdır. Fakat bir Yahudi tarafından yazılmış" satırlarıyla başlayan yazısında filmi'nin çevrilmemesi engel olunması üzerine *The New York Times* gazetesinde çıkan yazılarda Amerika'da yaşayan Ermenilerin 1915 yılındaki tehcir sırasında yaşadıklarını naklettiklerini belirtti. Burhan Belge bu yazılardan anlaşıldığı üzere "Türkiye ve Amerikan hükümetlerine karşı, Yahudi film şirketi ile Ermeni tahrikât cemiyeti müşterek bir cephe ve müşterek bir taktik" kullandıklarını yazdı.⁴⁵ Burhan Belge bir diğer yazısında Türkiye'yi kötü tanıtan bu tür filmlere karşı yapılacak tek şeyin bu tür filmlerden şikâyetçi olan ülkelerin "kendi aralarında bir anlaşma yapmaları ve bu gibi filmlere

karşı film pazarlarının toptan kapamaları" olduğunu belirtti. Belge, "Musa Dağ" romanının film alınmasında önemli etken olarak romanı yazan Franz Werfel'in ve MGM film şirketinin Yahudi oluşlarını gösterdi.⁴⁶

Burhan Belge bir diğer yazısında afyonla mücadelede yapılmış olan uluslararası anlaşmalar örneğini göstererek ülkeleri küçük düşüren bu tür filmlere karşı da benzeri bir anlaşmanın yapılması gerektiğini teklifledi ve bu tür filmler için de "kaldı ki bu gibi propagandalarla afyon arasında hiç bir fark yoktur. Her ikisi de zehirdir" diye yazdı. Belge ABD resmî makamlarının istedikleri takdirde müdahale edip filmi'nin çekilmesini önleyebileceklerini belirtti.⁴⁷

Haber Akşam Postası gazetesinde 5 Eylül 1935 tarihinde Türkiye Yahudilerine yönelik yarı kapalı imâ ve tehditlerde bulunan makalenin yayımlanması üzerine, Türk Yahudilerini Türkleştirme ve onlara Türkçe öğretme amacıyla kurulmuş bulunan Balar Türk Kültür Birliği üyesi Lem'i Gülman *Haber Akşam Postası* gazetesine yolladığı mektupda Türkiye'de Türk toplumunun Türk Yahudilerine karşı gayet iyi davrandığını teyit etti ve "Musa Dağ" romanı türündeki propagandaların Türk Yahudilerinin bu tür hüsnü kabul görmelerine tahammül edemeyenlerin iş olduğunu belirtti. Lem'i Gülman yazısına Türk Yahudilerinin Türkiye'ye isnat edilmek istenene bu çirkin iftirayı şiddetle red ettiklerini belirterek son verdi.⁴⁸

Bu film tasarısı üzerine alevlenen bu tartışma ortamında Werfel'in Yahudiliğinin sürekli vurgulanarak olayın antisemit bir havaya dönüşmesi üzerine İstanbul Yahudilerinin rencide oldukları görüldü. *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlanan "Hem nalına hem mihna" sütunundaki imzasız yazılarıyla tanınan Abidin Daver, bir köşe yazısında tanıdığı bazı Yahudilerin kendisine sitem ederek Yahudiler

Romanın ABD'de çıkan çevirisinin kapağı

aleyhinde yazdığı yazılardan müteessir olduklarını, Franz Werfel'in Yahudi olmayıp Alman olduğunu, Yahudi olsa bile genelleme yapılamayacağı ve bir Yahudinin hareketinden tüm Yahudilerin sorumlu tutulamayacağı belirtiltiklerini aktardı. Abidin Daver bu serzenişlere verdiği cevapta önce Werfel'in Yahudi olduğunu teyit etti. Daha sonra Werfel'e yapılan eleştirilerin ve saldırıların yabancı bir Yahudiye yapıp Türkiye Yahudilerine karşı yapılmadığını tefrik edilmesini gerektiğini, ve şayet kendisine yapılan bu sitemin altında Türkiye aleyhinde bulunan yabancı Yahudilere de söz söyletirmek istememesi yatıyorsa, buna hiçbir şekilde mutabık olmadığını güçlü bir üslupla ifade etti ve Türk Yahudilerine görevlerini hatırlattı:

"Eğer Türkiye düşmanlık eden bir Yahudinin Yahudi olduğunu yazmamamızı veya Türkiye düşmanlık eden Yahudilere karşı insümahakâr davranmamızı istiyorsanız bunu sizin Türk yurddaşlığınıza kat'iyen yaraştırıramam. Türk düşmanı Yahudilere, ilk hücumu siz Musevî vatandaşlarımızı yapmalısınız. Bu sizin içinde yaşadığımız memleket ve millete karşı borcunuz ve vazifedir." Bunu bırak bir şekilde belirtir yazar daha sonra aynı berraklıkla Yahudilerin Yahudi kimlikleri-

nin ön plana çıkarılmalarının ve beynelmilel Yahudilikle bir kardeşlik duygusu ve dayanışması içinde bulunmalarının anlamsız olduğunu vurguladı: "Biz Türkiye Musevilerinin sadece Türk yurddaşı olarak tanıyorsuz; arsulusal Yahudiliğin müessesili, müdafisi, avukatı olarak değil... Bu noktayı iyice tayin ve tesbit ediyorum ki sün-tefehümme meydan kalmam!"⁴⁹

Kahire'de yayımlanan *Aurora* gazetesinde Türkiye'deki iyi yaşam koşullarına atıfta bulunarak Türk Yahudilerinin Filistin'e göç etmemelerini tavsiye eden bir yazı da özetlenerek *Haber Akşam* Postası gazetesinde yayımlandı ve "Türkiye aleyhinde Türkleri tanıyan yazı yazar" Franz Werfel'in de bu yazıyı okuduktan sonra utanması gerektiği belirtildi.⁵⁰

Konu Üçüncü Kez Türk Basınında

1935 yılının Eylül ayı sonunda bu şekilde noktalanan bu tartışmalar, aynı yılın Aralık ayında Türk basınına gündemini yeniden işgal etti. ABD'de yayımlanan *Motion Pictures Herald* dergisinin 4 Ekim 1935 tarihli nüshasında 1936 yılında çevrilecek filmler listesinde "Musa Dağ'da Kırk Gün" filminin yer alması üzerine, *Kur'an* gazetesi bu filmin çevrilmesi halinde MGM'nin tüm filmlerinin Türkiye'de boykot edilmesini gerektiğini yazdı.⁵¹

Bu haber üzerine Yunus Nadi yazdığı başyazıda Franz Werfel'i "serseri Yahudi" olarak tarif etti ve yazarın romanında geçen Ermeni olaylarında "güya Türklerin zalim mevkiiinde bulduklarının iddiası"nı ileri sürmenin bir Yahudiye vazife olmadığını yazdı. Yunus Nadi, Franz Werfel'in romanının Almanya'da yasaklanmasının "Alman hükümetinin insanlık haysiyetine ve arsulusal barış ahenğinin şeref ve menfaatine tamamen uygun bir hareket" olarak niteledi. Daha sonra yapılan girişimler sonucunda Franz Werfel'in romanın ABD'de filme çekilme teşebbüsünün önüne geçildiğini hatırlattıktan sonra bu "suikast"ın tekrar hortladığını belirtti. Yunus Nadi, ABD'nin insanlar arasında "kin ve husumet ateşleri yakmaya yönelik bu türlü alçak teşebbüsler"e meydan bırakmayacağına inandığını, ancak buna rağmen "Yahuda tolünü oynamakta ısrar eden altın buzağı tapıcısı bir Yahudi"nin bu teşebbüsü karşısında sinirlendiğini itiraf etti.⁵² Yunus Nadi Türkiye'de yaşayan Ermenilerin ve Yahudilerin "bu alçak teşebbüs"e karşı ABD hükümetinin dikkatini çekebileceklerini hatırlattı. Yunus Nadi, "her şey oldu bitti de yirminci asırda bir Yahudi yazarı mı bize kar-

şı ehli salıf hissiyatı körükleyecek?" diye sordu.⁵³ Yunus Nadi bu başyazısını yayımladığı gün ABD'nin Türkiye Büyükelçisi Robert P. Skinner bu başyazının bir kopyasını ABD Dışişleri Bakanı'na ilettili.⁵⁴

Bu rapor üzerine ABD Dışişleri Bakanlığı'nın MGM yetkilileri ile yaptığı yeni bir görüşmede, daha önce belirtildiği gibi, Türkiye Büyükelçisi'nin onayı olmadan filmin çevrilmeyeceği bir daha tekrarlandı. MGM yetkilisi yapılması tasarlamanın filmler listesini bir daha gözden geçirdiğini ve "Musa

Dağ" filminin bu listede yer almadığını bir kez daha belirtti.⁵⁵

Bu film tasarısı tartışılırken bu kez Paramount şirketinin başrollerini Cary Grant ve Claude Ren adlı oyuncuların oynadığı "Son Karakol" filmi haber olarak basında yer aldı. Söz konusu filmin Musul'da geçmesi ve Ermeni tehcirine de değinmesi üzerine *Kurtan* gazetesi bu tür filmlere karşı alınacak en iyi önlemin bu şirketlerin filmlerinin toptan boykot edilmeleri olduğunu bir kez daha tekrarladı.⁵⁶

Türkiye Ermeni cemaatinin tepkisi: "Yahudi komplosu" iddiaları ve kitabın yakılması

Yunus Nadi'nin *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlanan bu başyazısından sonra istenen tepki Yunus Nadi'nin arzusu doğrultusunda oluşmaya başladı. Türk basınının bu konuda başın-

Dün Pangaltı kilisesinde Franz Werfel'in bir resmini ve kitabını merasimle yaktılar

Franz Werfel'in resmi ve Musadağında 40 gün isimli kitabın dün Pangaltı Ermeni kilisesinde yakılması

15 Aralık 1935'te Pangaltı Ermeni Kilisesi'nde toplanan Ermenilerin kitabı ve yazarın fotoğrafını yakmaları. (İletişim Yayınları Arşivi).

dan beri vurgulayarak kullanmış olduğu, Werfel'in bu romanı yazmasında, MGM'nin de filme çevirme haklarını satın almasındaki, başlıca etken, Werfel ile MGM sahiplerinin Yahudi, dolayısıyla maddiyata düşkün olmaları söylemi Türkiye Ermeni cemaati içinde önemli bir görevi olduğu belirtilen Dr. Arşak Sürenyan tarafından büyük bir ıstıhla benimsendi. Dr. Sürenyan *Cumhuriyet* muhabirine verdiği demeçte haberin bütün Türk Ermenilerini müteessir ettiğini, bunun başlıca nedeninin de "bir Yahudinin sırf maddi endişelerle hareket ederek Ermenileri istismar etmeye kalkışması, diğer bir Yahudi müessesesi olan MGM film şirketinin de buna iştirak etmesi" olduğunu belirtti. Ermenilerin Franz Werfel'i tanımadıklarını, hiç bir Ermeninin de kitabın yazılmasında rolü veya yardımını olmadığını belirtti. Geçmişe ait bir meselenin "bu defa da bir Yahudi tarafından edebiyat sahasında istismar

edilmesi"ne hiç bir Ermeninin razı olmadığını ifade etti. Dr. Sürenyan "Ermenilerle zerre kadar alakası olmayan bir Yahudinin hiç bir sebep yokken Ermenilerle meşgul olmasında ve on beş, yirmi yıl önce cereyan eden hâdiseleri mübalaga ve mugâla ile mevzuu itihhar etmesinde para kazanmak endişesinden başka nasıl bir endişe olabilir?" diye sordu. Dr. Sürenyan kitabın Ermeniceye çevrilmemiş olmasını, Ermenilerin bu kitaba karşı hiç bir ilgi göstermediklerinin bir kanıtı olarak gösterdi. Türk Ermenilerinin duygularının Türk yurttaşlarından farklı olmadığını ve "kardeşler bir hayat" yaşadıkları Türkiye'de "bu yaşayışın bir bezirgân tarafından bozulmasına hiç bir Ermeni'nin izin vermeyeceğini" belirtti.⁵⁷ MGM'in bu filmi çevirmeyi tasarlama haberi üzerine İstanbul'da sinema salonu işletenler arasında yapılan kısa bir araştırma sonucunda, Saray sineması müdürü Franko, İpek, Melek ve Elhamra sine-

malarını işleten İpekçi kardeşlerden İhsan İpekçi ve Simer sineması müdürlerinden Rauf Bey söz birliği yaparak şayet bu film çevrilsen MGM'in filmlerine karşı boykot uygulayacaklarını bildirdiler.⁵⁸ Ercüment Ekrem Talu alaycı bir üslupla kaleme aldığı ve hayali bir durumu konu ettiği yazısında Franz Werfel'in Yahudiliğini ve Yahudi olmasından dolayı paraya düşkünlüğünü özellikle vurgulayarak Werfel'in bu kez "Harlem'de kırk gün!" başlıklı ABD'deki ırkçılığı ve cinayetleri konu alan bir roman yazıp kendisine bunu pazarlamaya çalıştığını Werfel'in kendi ağzından anlattı. Ercüment Ekrem Talu kendisinin sonunda "serseri Yahudi"yi kapı dışarı attığını belirtti.⁵⁹ Türkiye'deki Yahudi ve Ermenilerin de bu konuda protesto girişiminde bulunacakları haberleri de basında yer aldı.⁶⁰ Bu olaylar üzerine Türkiye Ermeni Cismanî Meclisi bu konuyu tartışmak üzere 14 Aralık 1935 günü toplanacağını ilân etti.⁶¹ Aynı gün sahibi ve genel yayın yönetmeni Alibet Karasu adlı bir Yahudi gazeteci olan ve özellikle Yahudilere hitab eden *Le Journal D'Orient* gazetesi Franz Werfel'in Yahudi olduğunu, olsa bile Türkiye Yahudilerinin kendi dindaşlarından birinin yorum hatasından sorumlu olamayacaklarını ve Türkiye Yahudilerinin her zaman vatansever ve sadık kişiler olduklarını yazdı.⁶² Türkiye Yahudileri de Franz Werfel'in Yahudi olmadığını inandıklarını ve her ne olursa olsun böyle bir yazının Türkiye'nin aleyhindeki davranışlarına karşı Türkiye Yahudilerinin derin infial ve nefret uyandırdığını belirttiler. *Cumhuriyet* gazetesi de Yahudi vatandaşların bu davranışlarını "en şamimi takdirleriyle" selâmladı.⁶³ 14 Aralık 1935 günü toplanacağı ilân edilen Türkiye Ermeni Cismanî Meclisi çoğunluk olmadığının için o gün toplanamadı ve 15 Aralık 1935 günü saat 10.30 da Beyoğlu Ermeni Kilisesi'nde toplanmayı

kararlaştırdı. Ermeni Cismanî Meclisi'nin bu protesto hareketine Türkiye'deki Ermeni basın mensuplarının da katılacakları, Ankara'daki Matbuat Umum Müdürlüğü'ne bu filmün yapılma tasarısını protesto eden bir mektup yollayacakları ve bu mektubun ABD'ne iletilmesi konusunda Matbuat Umum Müdürlüğü'nün aracılığını isteyecekleri yazıldı.⁶⁴

Türkiye Ermeni Cismanî Meclisi 15 Aralık 1935 tarihinde yaptığı toplantısından hemen sonra bu film tartışısına resmen tepki gösterdi. Ermeni Cismanî Meclisi Türkiye Ermenilerinin nefretlerini dile getirmek için bir beyanname hazırladı, ve İstanbul gazetelerine yolladı. Bu beyanname şu şekilde kaleme alınmıştı:

"Franz Werfel'in "Musa Dağında Kırk Gün" isimli eserinin Amerika'da filme çekileceğine dair gazetelerde yazılan haberi, bütün Türk Ermenilerinin duygularına tercüman olan heyetimizi çok müteessir kalmış ve içimizde derin bir infial uyandırmış olmakla bu teessür ve infialimizi göstermek için bugünkü müstesna toplantımızı yaptık.

Yabancı bir memleketle ortaya atılan bu oyunların, Türk ülkemizde ayrılık ve gayrılığa ait zehirli tohumların saçmasından başka bir maksada hâdim olmasa gerekir; ve lâkin biz, Türk Ermenileri yurdumuza ve Türk lüğe öyle kavi ve çözümler bu bağla bağlı bulunuyoruz ki bu gibi fesatliklerin sevgili vatanımıza sarsılmaz merbutiyetimize ve "Türk Birliği" mefkûresine zerre kadar tesiri olını-yacaksa da, heyetimiz uzağı gören ve ezen değerli hükümeti cumhuriyetimizin bu gibi istismar hâdiselerinin önüne geçmek için azamî kuvvet ve vasıtaları haiz olduğuna emindir.

Türk Ermenileri İdare Heyeti

Genel Sekreteri
V.Akgül

Başkan
B.(edros)
Horasanlı ⁶⁵

Ermeniler daha sonra sadece film şirketlerinin değil, tüm Türk halkının MGM filmlerini boykot etmesi gerektiğini belirttiler.⁶⁶ Bu protesto mektubunun yayımlandığı 15 Aralık 1935 günü saat 11.00'de Pangaltı Ermeni Kilisesi'nde toplanan Ermeniler, 1933 yılının Nisan ayında aralarında Franz Werfel'in de bulunduğu yüz otuz yazarın kitaplarının Naziler tarafından yakılmış olmasından ilham alarak, Werfel'in kitabını yakma töreni düzenlediler. Önce Pangaltı Ermeni Kilisesi bahçesinde bulunan mezarlıkta bir sehpa inşa ettiler, altına tahta ve talaş konulmuş bu sehpanın üstüne Franz Werfel'in büyük bir fotoğrafını ve kitabını yerleştirdiler.⁶⁷

Bu kitap yakma törenini *Aztarar* ve *Norhar* gazeteleri muharriri Aşot Çeçyan bir kibrit çakararak başlattı. Franz Werfel'in fotoğrafı ve kitabı yanarken Pangaltı Ermeni Kilisesi muganniler heyeti orada hazır bulunan kız ve erkek öğrencilerle birlikte İstiklâl Marşı'nı söylediler. Daha sonra Beyoğlu mütevelli heyeti üyelerinden Aram Aslan şu konuşmayı yaptı:

"Yurddaşlar!

Asil ve necib Türk milleti hakkındaki iftiralarla dolu bir kitap yazıldığını gazetelerden öğrenen Türk Ermenileri, sırf şahsi menfaatler takip etmek üzere Ermenilerin adını istismar eden bu milliyetsiz kustahın çürütünü şiddetle protesto eder.

Yüz yıllardan beri ilk defa olarak Büyük Cumhuriyet Başkanımız Atatürk'ün kurduğu cennette kardeşçe bir hayat yaşamaya başlayan Türk Ermenileri bu azı yurda karşı candan bağlılıklarını fiilen ispat etmek için mukaddes vatanımıza suikastde bulunan Franz Werfel me'lununu ve "Musa Dağında 40 gün" adlı hezeyannamesini bugün alenen yakmak suretile aramıza nifak sokmak istiyenlerin mukadderatının böyle ölüm

olduğunu bütün dünyaya ilân etmek isteriz.

Kahrolsun Türklüğe dil ve el uzatırlar!"

Törende hazır bulunan halk da hep bir ağızdan "kahrolsun" diye bağışıldılar. Fotograf ve kitap tamamıyla yandıktan sonra "Türk Ermeni münevverleri" adına Dahiliye Vekâleti'ne Aşot Keçyan ve Aram Aslan imzalı bir telgraf çekildi. Telgrafta şunlar yazıldı:

"Mukaddes yurdumuza karşı suikastde bulunmak üzere "Musa Dağında 40 gün" adlı bir hezeyanname yazan Franz Werfel adında bir yabancı'nın küstahlığını şiddetle protesto etmek için Türk Ermeni okumışları bu sabah Pangaltı Kilisesi avlusunda toplanarak Franz Werfel'in fotoğrafını ve yazdığı kitabı büyük bir törenle alenen yakmışlardır.

Aziz yurdumuza ve Cumhuriyete karşı bağılıklarını bu suretle fiilen ispat eden Türk Ermeni okumışları bu vesile ile Büyük Önderimize ve hükümetimize karşı sadakatlerini arz ederken bugünkü protestolarını alâkadar makamlara bildirmek hususunda yüksek tavassutunuzu istirham ederiz."⁶⁸

Kıtan gazetesinde çıkan bir köşe yazısında ise "Türkiye'deki Ermeni meselesi, yasa ve vicdan önünde Amerika mahkemelerinde bile Türk'e hak kazandıracak bir kuvvettir" dendi. Tek bir filmin tün bir devletin ve milletin hoşnutluğuna üstün tutulmasının nedeninin olarak bu film tasarısinin arkasında gizlenenler okduğunu belirtti.

Türklerin düşmanlarını azımsamadığını ve dört gözü açık beklediğini hatırlatarak "Musadağın altın buzağları kavuşmak için çıkarılar, bunu unutmaları" diye yazdı ve "altın buzağı" deyimile de Yahudileri ima etti.⁶⁹

Bu olaylardan sonra 23 aralık 1935 günü Basın Genel Direktörlüğü'nden

yaılan bir açıklamada MGM'in bağlı bulunduğu Motion Pictures Producers and Distributors of America Inc. şirketinin Franz Werfel'in romanını filme çekmeme kararının değişmediğini bildirdiğini açıkladı.⁷⁰

ABD Büyükelçisi Robert P.Skinner ABD Dışişleri Bakanına yolladığı 24 Aralık 1935 tarihli raporunda Cumhuriyet gazetesinin editörünün gazetede yayınladığı ve tartışmalara yol açmış olan bu haberi, "Musa Dağ" filminin de içinde yer aldığı, muhtemelen eski tarihli bir "çevrilecek filmler listesi"ne dayanarak hazırladığını belirtti.⁷¹

Romanın Fransızcaya çevrilmesinin yarattığı tepkiler

1936 yılında Franz Werfel'in romanının Fransızcaya çevrilip Fransa'da yayımlanmış olması da Türk basınının tepkilerine yol açtı. *Haber Akşam Postası* gazetesi "Franz Verfel adında Almanya'dan kovulmuş serresi bir Yahudinin Amerika'da "Musa Dağında kırk gün" isminde Türk-lük aleyhinde bir kitap yazdığını müteaddit defalar yazmıştık" diye başladığı yazısında romanda anlatılan hâdiselerin gerçeklerle âlâkası olmadığını yazdı ve "hakikat bu merkezde iken, bu serresi Yahudinin memleketimiz ve Türklük aleyhine iftiralarla şişirdiği bu kitabın Fransızcaya tercüme edilmesini çok garip bulduk. Öyle zannediyoruz ki, bu kitabı Fransızcaya tercüme eden ve basanlar da herhalde kendisi gibi kanı ve ruhu bozuk, tefessüh etmiş birer serseriden ibarettir" diye yazısına son verdi.⁷² Cumhuriyet gazetesi de romanın Fransızcaya tercüme edildiğini öğrendiğinde "Franz Verfel isminde serresi bir Yahudi tarafından memleket haricindeki Türk düşmanı Ememiler ve Yahudilerin propaganda teşkilâtı hesabına yazdığı "Musadağında kırk gün" kitabını ve bu alçakça eser hak-

kında vaktile Cumhuriyet'te yaptığı neğriyatı hatırlarsınız" diye yazarak konunun evveliyatını hatırlattıktan sonra "bir müfterinin bayağı bir eserini bir de Fransız efkârı umumiyesine sunmak ananevi dostluğumuzu daha da takviye etmek üzere bulunduğumuz Fransa'ya yarasız şeylerden değildir.

Dost Fransız hükümetinden sade bu kitabın neşrine müsaade etmemesini değil, hatta Fransız bahriyesi dosyalarından Musadağı hâdisesine dair evrakı da çıkartarak hakikati Fransız ve cihan efkârı umumiyesine arz etmesini isteriz" diye Fransa'dan konuya müdahale etmesi talebinde bulundu.⁷³

Film tasarısinin 1937-38 yıllarında tekrar tartışılması

"Musa Dağ" filmi konusu 1937 yılında ABD Dışişleri Bakanlığı nezdinde tekrar gündeme geldi. ABD Kongresi'nin Kaliforniya eyaleti temsilcisi John H.Tolan Dışişleri Bakanı Cordell Hull'a yazdığı 2 Temmuz 1937 tarihli mektubuna eyaletine mensup Ermeni asılı seçmenlerinden birinin kendisine göndermiş olduğu ve Franz Werfel'in romanının Türk hükümetinin müdahalesi sonucunda filme çekilmemiş olduğu şikâyet konusu yapan mektubunu ekledi ve Bakan'dan bilgi istedi.⁷⁴ Bakan verdiği cevapta film yapımcılarının önemli ihracat bağlantılarını temsil eden Motion Pictures şirketi ile Türk hükümeti arasında varılan murabakat sonucunda filmin çevrilmediğini ve Bakanlığın konuya müdahale edip etkileyemeyeceğini belirtti.⁷⁵

Filmin tekrar çekilmesinin sözü konusu olduğu söylentileri üzerine ABD Dışişleri Bakanlığı Motion Pictures şirketi nezdinde yaptığı girişimlere söz konusu filmin çevrilmesinin düşünülmendiğini, ancak film yapı-

çılarının muhtelif devletlerin bu tür müdahalelerinden bunaldıklarını ve bundan böyle bu tür müdahaleleri dikkate almamaya eğilimli olduklarını belirtti.⁷⁹

"Musa Dağ'da Kırk Gün" filmi tasarımının Türk kamuoyunda yarattığı Yahudi aylehtar havadan antisemit yazı Cevat Rifat Atilhan da istifade etmeyi ihmal etmedi. 1937 yılında yayımladığı "Musa Dağ" kitabının takdiminde "Bu kitap ne bir roman, ne bir efsane, ne de Yahudi (Franz Werfel) in Türklük aleyhine yazdığı (Musa dağında kırk gün) kitabı gibi şeni

bir iftiradır. Bu eser Lût kavminin yerin dibine geçtiği yabancı ve esrarlı topraklarda cereyan etmiş nankörlük, namerlik ve kahpelik dolu bir faciyanın tarihçesi ve kahraman ordumunun bu ateş ve güneş diyarında gösterdiği büyük hamaset ve fedakârlığının bir destanı zaferidir" diye yazdı.⁷⁷

Kitabın Filistin cephesinde Osmanlı ordusuna karşı savaşmış Yahudi casus örgütünü konu ettiğini belirtti ve kitabın sonunda da "bu eseri şu son satıra kadar okuyan aziz kari! Musa dağında kırk gün iftirasını uyduran insanların kirlî içyüzlerini ve alçaklıkla-

rını gördün" demeyi ihmal etmedi.⁷⁸ 22 Kasım 1938 tarihinde The Boston Evening gazetesinde Atatürk'ün ölümünden sonra MGM'nin söz konusu filmin tekrar çekimi için teşebbüse giriştiği haberinin yer alması üzerine Türkiye Büyükelçisi Metin Münir Bey Türkiye'nin bu konudaki tavırını Atatürk'ün ölümünden sonra da değişmediğini tekrarladı.⁷⁹

"Musa Dağ" filminin çevrilmesi söylentilerinin başında yer alması üzerine ABD Dışişleri Bakanlığı Motion Pictures şirketi nezdinde girişimde bulunup ABD Türkiye ilişkilerin mükem-

NOTLAR

- 1 Bu makalenin taslağını okuyup görüşleriyle katkıda bulunan ve dönemin Ermerice gazetelerinde konuya ilgili araştırma yapan İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyoloji Bölüm Başkanı Dr. Arus Yumulu'a, aynı araştırmalarda kendisine yardımcı olan İamanak gazetesini yayını yordumcu Ara Koçyan'a, Amerikan Millî Arşivlerinde konuya ilgili mikrofilm temin eden eğitim Beti'ye candan teşekkür ederim.
- 2 Peter Stephan Jungk, *A Life Torn by History Franz Werfel 1890-1945*, Weidenfeld and Nicholson, Londra, 1990, sh. 141.
- 3 Peter Stephan Jungk, a.g.e., sh. 279-280 ve 145 sayılı dipnot
- 4 Falih Rifika "Musadağ", *Hakimiyeti Milliyeye*, 25 Birincikanun 1933
- 5 "Bir tavzın", *Hakimiyeti Milliyeye*, 26 Birincikanun 1933
- 6 Burhan Asaf, "Musadağ'da kırk gün", *Hakimiyeti Milliyeye*, 27 Birincikanun 1933
- 7 Burhan Asaf, "Musadağ'da kırk gün (kitabın tahlihi)", *Hakimiyeti Milliyeye*, 28 Birincikanun 1933
- 8 Peter Stephan Jungk, a.g.e., sh. 279-280 ve 145 sayılı dipnot
- 9 "Alman hükümeti Musadağ'ını yasak etti", *Hakimiyeti Milliyeye*, 30 İkinçikanun 1934
- 10 Peter Stephan Jungk, a.g.e., sh. 145
- 11 Lucy S. Davidowicz, *The War Against the Jews 1933-1945*, Holt, Rinehart and Wilson, New York 1975, sh. 259. Bu kaynağa dikkatimi çeken Dr. Esra Danacıoğlu'na candan teşekkür ederim.
- 12 "Amerika'da genç Türklerin gördükleri", *Hakimiyeti Milliyeye*, 18 Teşrinisani 1933

- 13 K.N., "Amerikalı Türkiye Dostları Cemiyeti", *Politika*, 29 Eylül 1930
- 14 "Amerika'da Türk dostları cemiyeti", *Hakimiyeti Milliyeye*, 28 Teşrinisani 1931
- 15 K.N., "Amerikalı Türkiye Dostları Cemiyeti", *Politika*, 29 Eylül 1930
- 16 Münir Ertağın (İstanbul 1883 - Washington 1944), 1908 yılında İstanbul Hukuk Mektebi mezunu olup Dışişleri Bakanlığı baş hukuk danışmanlığına kadar yükseldi. Lozan Konferansı'na katılan kurula hukuk danışmanı oldu. Bern Ortaklığı, Paris ve Washington (1934-1944) büyükelçilikleri yaptı. Washington'da ölü ve gömüldü. Cenazesi 1946 yılında Missouri zihli gemisiyle İstanbul'a getirildi. (*Büyük Larousse*, Gelişim Yayınları, 1986, cilt 6, sh. 3792)
- 17 Amerikan Millî Arşivleri (bundan böyle kısaca A.M.A. diye anılacaktır), General Records of the Department of State Record Group 59, 16 Kasım 1934 tarihli ve Decimal File 811.4061/Musa Dağ/1 sayılı belge
- 18 A.M.A., 19 Kasım 1934 tarihli ve 811.4061/Musa Dağ/2 sayılı belge
- 19 A.M.A., 20 Kasım 1934 tarihli ve 811.4061/Musa Dağ/3 sayılı belge
- 20 A.M.A., 26 Kasım 1934 tarihli ve 811.4061/Musa Dağ/5 sayılı belge
- 21 A.M.A., 27 Kasım 1934 tarihli ve 811.4061/Musa Dağ/6 sayılı belge
- 22 A.M.A., 22 Nisan 1935 tarihli ve 811.4061/Musa Dağ/10 sayılı belge
- 23 A.M.A., 29 Nisan 1935 tarihli ve 811.4061/Musa Dağ/13 sayılı belge
- 24 A.M.A., 14 Mayıs 1935 tarihli ve 811.4061/Musa Dağ/15 sayılı belge
- 25 Nihat Ferit, "Biz zammediyozukki bütün dünya bizi tarıyor", *Son Posta*, 29 Mayıs 1935

- 26 "Kenîî zararı çıkar!", *Haber Akşam Postası*, 30 Mayıs 1935
- 27 A.M.A., 4 Haziran 1935 tarihli ve 811.4016/Musa Dağ/17 sayılı belge
- 28 A.M.A., 18 Haziran 1935 tarihli ve 811.4016/Musa Dağ/20 sayılı belge
- 29 A.M.A., 5 Eylül 1935 tarihli ve 811.4061/Musa Dağ/25 sayılı belge
- 30 Söz konusu dergi 1933-1934 yılları arasında antisemit yazar Cevat Rifat Atilhan tarafından yayımlandı. 1934 yılında Trakya'da meydana gelen Yahudi karşıtı olaylardan sonra Bakanlar Kurulu kararıyla kapatıldı.
- 31 "Metro Goldwin Mayer isimli film şirketi Türklük aleyhinde propaganda yapıyor", *Haber Akşam Postası*, 3 Eylül 1935
- 32 "Gene Türk düşmanlığı", *Cumhuriyet*, 3 Eylül 1935
- 33 "Le film "40 jours sur le Mousa Dağ", *La République*, 4 Eylül 1935
- 34 "Söylediklerimiz çıkıyor: Türklük aleyhindeki filmi dost memleketlerde göstermeyecekler!", *Haber Akşam Postası*, 5 Eylül 1935
- 35 "İstiyoruz! Biz olduğumuz gibi tıtaacak propagandal", *Cumhuriyet*, 6 Eylül 1935
- 36 "Mahud "Musadağ" filmi", *Cumhuriyet*, 6 Eylül 1935
- 37 "Yahudî müesseseler dikkat ediniz!", *Haber Akşam Postası*, 5 Eylül 1935
- 38 "Musa Dağında 40 gün", *Cumhuriyet*, 7 Eylül 1935
- 39 "Biz olduğumuz gibi tıtaacak propagandal", *Cumhuriyet*, 6 Eylül 1935 / "İstiyoruz", *Cumhuriyet*, 7 Eylül 1935 / "Teklif ediyoruz", *Cumhuriyet*, 8 Eylül 1935 / "Notre patience est à bout", *La République*, 9 Eylül 1935 ve Abidin Daver, "Profitions du cinéma

mel olduğu bir dönemde özel şirketlerden bu durumun kötüleşmesini sağlayacak hiçbir girişimde bulunmamalarını istedi.⁸⁰ Bunun üzerine Motion Pictures şirketi tekrar yaptığı araştırma sonucunda ABD Dışişleri Bakanlığı'na MGM'nin söz konusu filmi çekmeye niyeti olmadığını belirtti.⁸¹

... ve 1997 - Tartışmalardan altmış kusur yıl sonra

"Musa Dağ'da Kırk Gün" romanının filme çekil(e)meme serüveni yıllar boyunca sürdü. Roman nihayet

1982 yılında High Investment Films Inc. adlı bir ABD'li yapımı tarafından televizyon için filme çekildi. Filmin yapımcısı John Kurchian, rejisörü Sarkis Mouradian, belli başlı oyuncularını da Kabir Bedi, Roni Carol, Guy Stockwell, Peter Haskell ve Michael Constantine idi.⁸²

Franz Werfel'in romanının Türkçe çevirisini okumak için 1997 yılını beklemek gerekti. Söz konusu romanın çevirisi 1997 yılında Belge Yayınları tarafından yayımlandı. Romanın çevirisini yayımlayan yayınevi kitabı tanıtırken "Bu kitabın

Türkçeye bir takım ön yargılar ile kazandırılmamış olması büyük eksiklikti" diye yazdı. İki tanıtım yazısı⁸³ dışında Türk basınından pek bir ilgi görmedi. Romanın 1935 yılında bir yıl boyunca Türk kamuoyunu, Türkiye Yahudi ve Ermeni cemaatlerini, 1934-1938 yılları arasında da aralıklı olarak beş yıl boyunca Türk ve ABD Dışişleri Bakanlıklarının gündemini işgal etmiş olmasından ne kitabın çevirisini yayımlayan yayınevi, ne Türk okurları, ne de Türkiye'deki Ermeni ve Yahudi cemaatleri haberdar değillerdi.⁸⁴

pour faire connaître au monde le Turc et sa magnifique révolution", <i>La République</i> , 9 Eylül 1935	makta ısrar mı ediyorlar?", <i>Cumhuriyet</i> , 12 Aralık 1935	71 A.M.A., 24 Aralık 1935 tarihli ve 811.4061/Musa Dağ/49 sayılı belge
40 "Bir kadeh suda fırtına!" <i>Tan</i> 8 Eylül 1935	54 A.M.A., 12 Aralık 1935 tarihli ve 811.4061/Musa Dağ/48 sayılı belge	72 "Musadağı Ermeni hâdisesinin uydurma olduğunu Fransızlar vesikalara müstenit olarak bâhâler", <i>Haber Akşam Postası</i> , 20 Temmuz 1936
41 "Musa Dağında filmi tadi edilemez!", <i>Haber Akşam Postası</i> , 10 Eylül 1935	55 A.M.A., 17 Aralık 1935 tarihli ve 811.4061/Musa Dağ/44 sayılı belge	73 "Gene mi Musadağı?", <i>Cumhuriyet</i> , 20 Temmuz 1936
42 A.M.A., 10 Eylül 1935 tarihli ve 811.4061/Musa Dağ/35 sayılı belge	56 "Türklük âleyhinde bir film: Son Karakol", <i>Kurun</i> , 13 Aralık 1935	74 A.M.A., 2 Temmuz 1937 tarihli ve 811.4061/Musa Dağ/50 sayılı belge
43 Vâhîd, "Hâsiyet bezirgânînin ekmeğine yağ sürmeyeim. Onien zarara sokalm, kâfil", <i>Haber Akşam Postası</i> , 10 Eylül 1935	57 <i>Cumhuriyet</i> , 13 Aralık 1935	75 A.M.A., 10 Temmuz 1937 tarihli ve 811.4061/Musa Dağ/51 sayılı belge
44 "La dernière phase de l'affaire du film Mousa Dağh", <i>La République</i> , 10 Eylül 1935	58 <i>Haber Akşam Postası</i> , 13 Aralık 1935	76 A.M.A., 15 Aralık 1938 tarihli ve 811.4061/Musa Dağ/57 sayılı belge
45 Burhan Belge, "Musa Dağ", <i>Ulus</i> , 12 Eylül 1935	59 Ercümend Ekrem Talu, "Harlemdede kırk gün!", <i>Cumhuriyet</i> , 14 Aralık 1935	77 Cevat Rifat (Atılhan), <i>Musa Dağı</i> , Kenan Basım ve Kilege Fabrikası, İstanbul 1937, sh. 3
46 Burhan Belge, "Film şirketleri", <i>Ulus</i> , 13 Eylül 1935	60 "Mahut filmi", <i>Kurun</i> , 14 Aralık 1935	78 Cevat Rifat (Atılhan), a.g.e., sh. 77-78
47 Burhan Belge, "Musa Dağ - Amerika", <i>Ulus</i> , 14 Eylül 1935	61 <i>Cumhuriyet</i> , 14 Aralık, 1935	79 A.M.A., 17 Aralık 1938 tarihli ve 811.4061/Musa Dağ/55 sayılı belge
48 "Türkiyeli bir Musevinin göndördüğü mektup", <i>Haber Akşam Postası</i> , 14 Eylül 1935	62 <i>Haber Akşam Postası</i> , 13 Aralık 1935 ve <i>Le Journal D'Orient</i> , 13 Aralık 1935	80 A.M.A., 20 ve 21 Aralık 1938 tarihli ve 811.4061/Musa Dağ/60-61-62 sayılı belgeler
49 "Musevi yurdtaşlarıyla hasbihâl", <i>Cumhuriyet</i> , 24 Eylül 1935	63 <i>Cumhuriyet</i> , 14 Aralık 1935	81 A.M.A., 2 Şubat 1939 tarihli ve 811.4061/Musa Dağ/64 sayılı belge
50 "Türk Musevilerine dair bir Yahudi gazetesinde yazılan makale", <i>Haber Akşam Postası</i> , 26 Eylül 1935	64 "Yahudi ve Ermenilerin protestosu", <i>Kurun</i> , 15 Aralık 1935	82 Romanın TV filmine çekilmiş olduğu konusunda beni ikaz eden kitap mülbibi dostum Pizant Akbaş'a ve bu bilgiyi teyit eden Prof. Richard G. Hovannisian'a candan teşekkür ederim.
51 "Musadağında kırk gün.", <i>Kurun</i> , 5 Aralık 1935 ve <i>Cumhuriyet</i> , 12 Aralık 1935	65 <i>Haber Akşam Postası</i> , "Türk Ermenileri", 15 Aralık 1935, "Ermeniler Musa Dağında Kırk Gün Binanı protesto ettiler", <i>Son Posta</i> , 16 Aralık 1935	83 Emin Karaca, "Musa Dağ'daki insanlık trajedisini", <i>Radikal</i> , 14 Temmuz 1997 ve Karın Karakası, "60ünlük 1915", <i>Virgöl</i> , sayı 1, Ekim 1997, sh. 10-12
52 Hz.Musa'nın kardeşi olan Aaron Hz.Musa'nın yokluğunda İsrail kavminin talebi üzerine onlara yön verecek altından bir buzağı yaptı. Hz.Musa İsrail kavminin altın buzağına tapıklarını ve onun etrafında dans edip eğlenmelerini görünce buzağına parçalarıyı eritti. <i>Judaica Ansiklopedisi</i> , cilt 2 sh 710)	66 <i>Zaman</i> , 16 Aralık 1935	84 Hrant Dink'in Belge Yayınları'nın sahipleri Ayşenur ve Ragıp Zarakolu ile sözleşisi, <i>Agos</i> , 1 Ağustos 1997
53 Yunus Nadi, "Türker âleyhindeki filmi yap-	67 "Türk Ermeniler", <i>Haber Akşam Postası</i> , 16 Aralık 1935	
	68 "İstanbul Ermenilerinin F. Werfele mukabelesi", <i>Cumhuriyet</i> , 16 Aralık 1935 ve "Türk Ermenileri", <i>Haber Akşam Postası</i> , 16 Aralık 1935	
	69 S. Gezgün, "Musadağı ve altın buzağı!", <i>Kurun</i> , 16 Aralık 1935	
	70 <i>Cumhuriyet</i> , 24 Aralık 1935	